

עיונים בספרות ילדים 5

תשנ"א

נושא עליה וקליטה בספרות ילדים

עיבודים דידיקטיים לארבע יצירות

"ככר העצב וככר השמחה" מאת נורית זרחי,
כתבה: אילנה אלקד להמן.

"תפילה" מאת מרים ילן-שטקליס
"עם ילדים בקפריסין" מאת זאב
כתבה: דליה שסין.

"הדודה יוזפינה נשארת באסם" מאת נורית זרחי,
כתבה: שרה ציוני.

ה"תפילה" / מ.ג. שטקליס ו"עם ילדים בקפריסין" / זאב

דליה שטיין

כשאנחנו מבקשים ללמוד ולהכיר פרק כלשהו מהעבר, מציעים לנו ספרי ההיסטוריה תאורי עובדות, מצבים ותהליכים. אך את הדי התקופה ואווירתה ניתן לקלוט, או "לנשום" (מינוח של זאב) באמצעות היצירה הספרותית. לשני השירים בהם נדון, "התפילה" של מ.ג. שטקליס, ו"עם ילדים בקפריסין" של זאב, נושא משותף - העליה.

ליתר דיוק, "טרור עליה", שכן העולים הפוטנציאליים עדיין לא הגיעו לארץ. בשני השירים מייצגות דמויות הדוברים את ההתייחסות הרגשית של בני היישוב העברי בארץ אל פליטי השואה: ההזדהות איתם, רגשות החמלה, הכמיהה לקבץ אותם אלינו לנחם, לרפא ולשקם.

רקע התקופה - לשני השירים - שנות הארבעים המאוחרות וראשית שנות החמישים. מלחמת העולם השנייה נסתיימה. בארץ כבר יודעים ומתקשים לעכל את הידיעות על השואה, על ההיקף ועל המהות של האסון הנורא.

נוסף על תחושות האבל והזעם, חשים ביישוב תסכול נורא, על קוצר ידנו, לאסוף את הניצולים ולהביאם אלינו. בכאב עוקבים בארץ אחר גורל הפליטים המטלטלים בספינות רעועות בימים, חלקם מוחזרים בכוח לנמל המוצא, חלקם מועברים ע"י השלטון הבריטי לקפריסין ויש.... הטובעים בים.

שני היוצרים נותנים ביטוי לאווירה הקשה השוררת בארץ ולהלכי הרוח הרווחים בציבור, אך אצל שניהם קיימת גם "נגיעה אישית" בנושא.

זאב המשורר הוא גם מורה, מחנך ואיש עשייה; עם הקמת צה"ל הוא מתמנה לקצין חינוך ראשי. שירו "עם ילדים בקפריסין", מהווה מבע פיוטי לחוויה אותנטית שחווה; זאב נשלח ע"י ההגנה למחנות המעפילים בקפריסין, חי עם המגורשים ושימש להם מדריך רוחני.

מרים ילן-שטקליס נשאה עימה מילדות, "מיכוות אש" אישית, זכר התנסות קשה של פרעות, גירוש ונדודים. אביה די"ר יהודה ליב וילנסקי היה מנהיג ובא כוח הקהילה היהודית באוקראינה. בפרעות 1905 טפלו עליו אשמת "חתיירה כנגד השלטון" והמשפחה נאלצה לברוח ולנדוד מעיר לעיר עם מרים הקטנה, בת החמש. בספרה "חיים ומילים" מספרת מ.ג. שטקליס על הזכרונות הקשים של הפוגרומים שחוותה, ועל ההתנסות האישית שלה כ"פליטה יהודייה". בספר שיריה הרוסי (שכתבה בילדותה): "השיר הראשון הוא שיר על פוגרום, ואין זה מקרה, ושמו יהסתכל בעיני ילדינו".

שני השירים שלפנינו מעוצבים כמטולוגים של הדוברים, בשניהם מופיעות דמויות ילדים, ובשניהם מובעת תחושת שייכות עזה לקולקטיב, אך, מטבע הדברים, דרכי העיצוב והעיבוד - שונות.

השיר: "עם ילדים בקפריסין" / זאב

כותרת השיר - אינטגרלית. בלעדית חסר מידע חיוני להבנת השיר. הכותרת מצביעה על הסיטואציה של שהייה "עם ילדים" (עדיין לא ידוע מיהו השוהה עימם), ועל מקום ההתרחשות - "קפריסין", ומבהירה מהי התקופה, ומהן הנסיבות ההסטוריות של הימצאות הילדים במקום. המשורר זאב, מעניק ביטוי שירי פיוטי לתחושותיו בסיטואציה ריאלית של היותו "עם ילדים בקפריסין".

ההקדשה - "לילדים שגורשו מחופי הארץ"-כתובה בלשון אינפורמטיבית "יבשה" ומאופקת. העיצוב הלשוני המתון מבליט את הפאתטי במציאות בה ילדים ניצולי השואה מגורשים מחופי המבטחים של ארצם וכלואים ב"מחנות הסגורים בקפריסין האיי".

האווירה הקודרת המובעת בשיר, חוסר-האונים שחש הדובר המבוגר מול הילדים, והעומק הפסיכולוגי הנוצר במערכת היחסים בין השותפים לדיאלוג שבשתיקה - כל אלה מעוצבים באמצעות:

- א. המבנה האנאלוגי של השיר.
 - ב. בניית מאפייני המשתתפים בדיאלוג מתבססת על "הדממה".
 - ג. מוטיב "העיניים" בשיר.
 - ד. ארמוזים, משחקי לשון ומלים טעונות אמוציות.
- השיר כולו בנוי באנאלוגיות:
- "הם" מול "אני": המתרחש בלבבם מול המתרחש בלבבי:
"גל שתיקה הפעים לבותם ונבלע בדממה" | "גל שתיקה הפעים לבבי - ואדום"
שתיקה ודממה מול שתיקה ודממה.
וכן - "נשימה" מול "נשימה":
"הם נשמו ריח שדות שנבטו ריחות סמדר" | "נשמת: עשן, ומחנק, ואסון, הד
כרמי יזרעאל, והד ענות עם שנגאל" | ענות עם ביסוריו - "
- הם נשמו ממני, "האיש שבא מעבר לתיל", את מה שאני מייצג כלפיהם, את ניחוח החופש ואת ריחות ארץ-ישראל המתחדשת.
הם מתבשמים מהראשוניות, מה"בראשיתיות" - ניחוח ראשית גאולתו של העם, הנרמזת ע"י הביטויים:

"ריח שדות שנבטו" (נביטה, ולא הקמה במלוא קומתה).

"ריחות סמדר . . ." (הפרי בראשית התפתחותו).

"הד ענות עם שנגאל" ("הד", ולא קול במלוא עוצמתו).

המלה "ענות" מהווה אלוזיה מקראית למשה המתקשה להבחין ממרומי ההר במשמעות הקולות הרמים העולה באוזניו. כאן אין הקולות רמים; זאת משום שהילדים אינם קולטים אותם באופן ישיר, אלא באמצעות מתווך, וגם משום שגאולת העם - עודנה בראשיתה.

"הד ענות" (העי' בחטף-פתח), מופיע באנאלוגיה ל"הד ענות" (העי' בחטף-סגול) שבטור השירי המקביל, הד תחושת הרוממות שבגאולה, מול הד רחשי הלב הכואב והמיוסר - והשניים אצל בני אותו העם - "הד ענות עם שנגאל" מול "הד ענות עם ביסוריו".

הארמו "ענות", מעלה את מוטיב "הר-נבו": כמשה, נכספו הילדים אל הארץ, צפו בה מרחוק, אך אליה לא הותרו להכנס.

הדובר נושם וסופג מהילדים היושבים מולו: "עשן, ומחנק, ואסוף", הם מייצגים כלפיו את הייסורים שעברו על עמנו בשואה. השימוש במילה "עשן", בהקשר לשואה, מעלה מטען אסוציאציות כבד וקשה.

לדיאלוג כולו מבנה אנאלוגי והוא מתבסס על השתיקה.

האנאלוגיות והשתיקה קיימות בשיר עד לבית שלפני האחרון:

"דמעה ירדה מעיני של נער,

נקשרה דמעה בעיני וניגר הצער

בדממת אין-קול".

השורש "קשר" משמש הן כצירוף לשוני ל"דמעה"; "נקשרה דמעה", והן כרמז ל"קשר" הנוצר ומתהדק בין הדובר לבין הילדים.

בדממה נמוגו הדמעות וקשרו את שני השותפים לדיאלוג ולשתיקה - למהות אחת. תוך השתיקה והדממה נרקמה ביניהם מערכת יחסים עמוקה:

הדובר חש מה כל אחד מהילדים נושא על גבו מהעבר, ולמה הוא מצפה.

הילדים חשים בהזדהות שלו עם כאבם ועם תביעות לבבם ("בפעם לבב תבעו מולדת"). הם מבחינים ברגישות שלו וביכולתו לקלוט את אשר הם משדרים לו ללא מילים. הם חשים בלטיפות האבהיות שהוא מעניק להם בעיניו, ובתחושה הקשה שלו על קוצר ידו:

"ישבתי כאב עני, חסר לחם,

לפני ילדו מעונה הרעב . . .".

ורק לאחר שאמרו את הכל באמצעות . . . השתיקה - התחילו לדבר:

"ואז

אז התחלנו לדבר,

אחרי שאמרנו את הכל".

השיחה שבשתיקה מתקיימת באמצעות העיניים.

מוטיב העיניים שזור במהלך השיר:
 הטור הראשון בשיר מתאר את המפגש, כשהדיאלוג שבשתיקה נפתח בעיניים
 הנפקחות של הילדים אל מול הדובר:
 "הם פקחו עיניים צמאות נחמה".
 הדובר קולט את הצמאון לנחמה שמביעות עיני הילדים, כשם שהוא קולט את
 החזווה הנובטת בצדעי מצחם למראהו ("למראיי").
 ובהמשך ה"שיחה הדמומה": "מבט עיניים מצפון שתק: ארץ ישראל".
 בעיניו קולט הדובר את התביעה למולדת שמביעות עיני הילדים הנעוצות בו:
 "בדוק על עיניים . . . תבעו מולדת".
 בעיניו הוא מפענח את סערת הרגשות המרוסנת והמובעת:
 "בניד שפה רועדת
 בפעם לבב . . ."

מראה העיניים הניבט מהחלון, מהווה ניגוד אירוני לחלומות הילדים על מולדת:
 "בחלון ניבט: תיל, מגדל וחיל".
 כל אלה נועדו לשלול חרות, ממיז מהילדים ידועי הסבל היושבים "עם ומול"
 הדובר.

בעינו מלטף הדובר את הילדים:
 "עיני ליטפה ראשם העירום מלטיפת אם,
 כתפם העירומה מחיבוק אב".

האחדות הושגה באמצעות מיזוג דמעות הצער הניגרות מעיני שני הצדדים
 ההופכים באמצעות הדמעה לאחד.

זאב בחר לבטא את רגשות העם כלפי ניצוליו מנקודת התצפית של דובר מבוגר
 היושב וכואב "עם ומול" י ל ד י ם ניצולי שואה.
 דמות הילד מסמלת תום משתי הבחינות:
 א. הוא תם ונקי מכל אשמה (וסובל).
 ב. הוא תמים מלהבין את פשר המצבים אליהם נקלע, צעיר וחלש מלהיות
 מצוייד בידע ובכלים של המבוגרים להתגונן.
 הדמויות המיוסרות של הילדים, יוצרות בקורא הזדהות עם הילדים, ועם הדובר
 המבוגר היושב וכואב מולם . . .

השיר "התפילה" / מרים ילן-שטקליס

השיר נכתב ב-1940. בשנות החמישים הראשונות, נענתה מרים-ילן לבקשת יעקוב צור ותרגמה את השיר לאידיש, ואף לרוסית.

השיר אינו מתמקד בעולים הפוטנציאליים עצמם, אלא בתחושת הילד הדובר, שיש לפעול למענם. דני בן השמונה קלט מהמבוגרים את האווירה ואת הרגשות כלפי האחים הפזורים בתפוצות בכלל, וכלפי ניצולי השואה בפרט, והוא מחליט לעשות מעשה; הילד עולה ועומד ב"מקום הקרוב ביותר לאלוהים", בירושלים, על הגג, כדי להשמיע את תפילתו בפניו.

עיצוב הדובר-הילד, מאפשר "הזרה", היינו, הצגת הדברים מזווית ראייה שונה, תמימה, ילדית. באמצעות המונולוג של הילד הקטן המשתוקק כל-כך לסייע ולהעלות את כל בני העם כולם לארצנו, חש הקורא ב"רוח התקופה".

הכותרת: "התפילה"

הדובר מביע בדרכו הילדית את ה"תפילה", את תפילת המשאלה של הרבים. הילד הדובר פונה פנייה ישירה לאלוהים ומבקש שיייע לו להגשים את תכניתו ולהעלות את כל היהודים אל ארץ ישראל.

המבנה

השיר ארוך מאוד ובנוי כמונולוג, כפנייה נרגשת של דיבור חופשי; לכן אינו שקול. המבנה התחבירי מגוון; קיימים בו זה בצד זה סוגי משפטים שונים וכן טורים ארוכים מאוד בצד טורים קצרים, כל אלה בהתאם לתכנים המובעים ולמידת ההתרגשות של הדובר.

מבנה השיר מעגלי: הוא נפתח ומסתיים בפנייה הישירה, החברית והקרובה של הילד דני לה'.

בפתיחה: "שלום עליך אדוני.

אני דני".

ובסיום התפילה - שב הילד ליחסים האינטימיים שלו עם ה':

"מה לך! לך לא אכפת! . . . "

" . . . ואני מבקש כל-כך . . . "

וכן: "בבקשה, אל תשכח . . . "

המעגליות נובעת מהעובדה שמראשית השיר ועד לסופו, אין הדובר יוצא ממעגל תפילת המשאלה.

דמות הילד הדובר

מ. י. בונה דמות אמינה של ילד אינטליגנטי, בעל ידע רב לגילו, לגיל שמונה, החש מעורבות עזה במתרחש סביבו.

לילד רקע של ידיעות בתחומים רבים:

שמות ארצות

שמות יבשות

הכרת מספרים (מאה ושבעים אלף . . .)

משקל (טון)

שליטה יפה לגילו בלשון:

שימוש במלים נרדפות (זקנים - ישישים)

הסתייעות בדימוי: "וכנפיו כענן פורש על שמים בסתו".

שליטה בתחביר, שמוש בסמיכות.

ניסוח בטויים פאתטיים-ציוריים: "כלבלב עיוור . . .".

יש לו מושגים מגובשים על ה':

מקומו בשמים, והוא יודע כל.

דני הוא ילד נבון, אך תמים; הוא מוכן לקבל על עצמו להיות הגואל, בסיוע "קל" של אלוהים, הכל-יכול. והוא אופטימי, יש לו תכנית יפה ונכונות לעזור, והוא כל-כך רוצה, כך שאינו רואה סיבה לאי-שיתוף פעולה מצד האלוהים.

הילדי שבו בא לידי ביטוי באמצעים הבאים:

בהגזמות בתאור מבנה האווירון, בגודלו . . .

זהו אווירון דמיוני, במשקל (170,000 טון) במבנה הסולם הארוך שהוא "מתפתל ומתפתל" . . .

במערכת דימוי אבסטרקטית, במרכיבים האסוציאטיביים ובחלומות הילדיים.

התכנית שלו כולה מצוייה במישור השטוח והידיעה כולה - בחלל.

דני רוצה להציל את כל היהודים כולם, אבל אינו יודע שום דבר עליהם מלבד העובדה שהם מפוזרים בארצות רבות וסובלים שם. הוא מניח שאם יבואו לארץ, יהיה להם טוב. אין לו תכנית המשך, מה יעשה בעולים לאחר בואם.

הוא שומע בבית ומפי מבוגרים אחרים על המצוקות ורוצה להיות הגואל.

כמו מתיתיהו, כמו יהודה המכבי, הוא משווה עצמו לדמויות האלה, האלוזיה מופיעה כאן כמרכיב בדימוי הסגור: גיבור כמו . . .

הגבורה שהוא מבקש אינה פיסית בלבד, אלא גם גבורה רוחנית.

מערכת האסוציאציות שהוא מעלה, קרובה לחנוכה, והוא ממנה את עצמו כממשיך מסורת הגבורה, כגיבור האומה.

מבלי להבין את מורכבות הבעיה, הוא מבקש לה פתרון ילדי, דמיוני, כשהוא מתפקד בדמות "הגיבור והמושיע" העומד בראש המבצע.

מתגבשת דמות אמינה של ילד; אנחנו משתכנעים שאכן דני עולה על הגג בירושלים כדי לדבר משם עם ה', מתוך הזדהות עם תחושת המצוקות שהילכו באותה תקופה. לעיצוב האמינות בדמות הילד, תורם הקטלוג שלו, רשימת החפצים שאינו מבקש לעצמו. הדברים עליהם מוכן דני בן השמונה (בשנות הארבעים) לוותר: עט נובע, כדורגל, "ואף לא אופניים . . ." (ה"אף לא" מדגיש את גודל הוויתור). הילד מוותר על טובתו האישית, למען . . . עשייה במישור הלאומי, לצורך המרכזי ביותר - העלייה לארץ.

הרצונות שעל מימושם הוא מוותר, הם רצונות של ילד רגיל, התאור הדימוי של האווירון מנוסח אף הוא במונחים של ילד רגיל. הבולט כאן הוא הוויתור על מה שהיה רוצה לעצמו, וזאת למען עם ישראל.

דני, הצבר הקטן שבירושלים על הגג, חש קשר ריגשי עמוק אל כל היהודים, בני כל הגילאים. את כולם הוא רוצה להציל. עם זאת, הוא מגלה רגישות מיוחדת כלפי הילדים. בתכנון האווירון "המוזמן" הוא מבקש שהכתובת המכריזה באותיות של זהב: "פה עולים יהודים אל ארץ-ישראל", תופיע באותיות גדולות ונבדלות, על מנת להקל על הילדים לקרוא ולהבין:

"כל אות ואות גדולה ונבדלת,
למען תקרא כל ילדה וכל ילד".

דמות הילד האמינה אינה ניזקקת להנמכת לשון, ואינה מתבססת על רובד לשוני נמוך. הילד מדבר בלשון תקנית יפה ועשירה לגילו (ומשתמש בצירופים כבולים כמו "עשני", "למדני").

בשני השירים - שתי צורות עיבוד של אותו הנושא: התייחסות תושבי הארץ אל הפליטים - הקשר אל ניצולי השואה.

בשני השירים משתקפת תחושה של אחריות אישית, ורצון עז להשתלב בעשייה הלאומית.

הדובר המבוגר, בשירו של זאב, חש חוסר אונים, תוך שהוא נמצא בסיטואציה של "עשייה", בשבתו "עם ילדים בקפריסין".

לעומתו, דני בן השמונה, מגלה בטחון, שבסיוע קל של אלוהים, הוא דני, מסוגל לעמוד בהמשך ביצוע המשימות הלאומיות. ולפיכך, פותח הילד את פעילותו בהשמעת "תפילה"

הצעות דיזקטיות

1. מומלץ להפנות את התלמידים למקורות בע"פ ובכתב להכרת רקע התקופה. פעילות זאת תענה על שתי מטרות:
 - א. תקל על הבנה טובה יותר של השירים.
 - ב. תאפשר לערוך הקבלה בין תרומת הידע ההסטורי - האינפורמטיבי, לבין תרומת הספרות, להיכרות עם תקופה בעבר.

- 2 עריכת השוואה בין שני השירים. תיתכן פעילות בשלוש רמות:
 ברמה א' יקבעו התלמידים עצמם את הקריטריונים להשוואה.
 ברמה ב' יקבלו התלמידים את שמות הסעיפים, ועל-פיהם יערכו את
 ההשוואה. ברמה ג' יקבלו התלמידים את שמות הסעיפים להשוואה, ואת
 התשובות (פזורות), ויערכו אותם בהתאם.
- 3 על מנת להבליט את סוגי האווירה השונים בשני השירים, כדאי שהילדים
 יכינו עצמם לקריאה יפה של השירים על רקע מוסיקלי שיבחרו. הכנת
 קלטת בבית מאפשרת עריכה ו"בישולי" של שילוב קטעי מוסיקה (חשוב
 שינקמו את הבחירה).
- 4 מומלץ להביא לתלמידים (מכיתה ו' ואילך) "צימוקים" מההשוואה בין
 הנוסח העברי של השיר "התפילה" לבין הנוסח האידי. לצורך זה ראה
 המאמר שפרסמה שרה אלקין ב"ספרות ילדים ונוער" ספטמבר 1984:
 ה"תפילה" בעברית ובאידיש, השוואה.
 מעניין להשוות מקור ותרגום שנכתב אף הוא ע"י המחברת. כדאי לעקוב
 ולבדוק (בין השאר) איך משפיעה השפה השונה (ואולי גם זמן הכתיבה
 המאוחר יותר של הנוסח האידי) על הסגנון, על הטון המקבל גוון פאתטי,
 על דמות הצבר הנמוגה, בנוסח האידי, החל ממילות הפנייה, בלשון
 הנמלצת והמביעה יראת כבוד של הילד לאלוהים.
 ניתן לפנות לכל כותרת כנקודת מוצא אל השיר.
- 5 לדוגמה: בשיר "תפילה", אפשר להרחיב במושג "תפילה" כפעולה חוץ-
 ספרותית מכינה, אח"כ להעלות השערות, מה יעלה ילד בן שמונה בשנות
 הארבעים בתפילתו?
 לאחר העיון בשני השירים, ניתן ליצור "תצלובת כותרות", ולחשוב:
 איזו "תפילה" היה יכול להשמיע הדובר המבוגר בשירו של זאב?
 ו . . איך היה דני בן השמונה נוהג בסיטואציה של מפגש "עם הילדים
 בקפריסין"?
- איזה דיאלוג בשתיקה, או אחר, יכול היה להיווצר בין דני הצבר לילדי
 קפריסין?
 ניתן לקרב את הדברים אל התלמידים: איזו תפילה הייתי אני משמיע?
 או: אני "עם הילדים בקפריסין".
- 6 בשיר ה"תפילה" - נפנה את התלמידים לבדוק את דרכי העצוב של דמות
 הילד. נזמין את הילדים לסמן בגליון המודפס ביטויים מהם ניתן להסיק
 מסקנות על אופיו, ולתת כותרת לממצאים (גם כאן ניתן לעבוד בשלוש
 רמות לפי הדוגמה בסעיף 2).

7. בשיר "עם ילדים בקפריסין" כדאי לשים דגש על:
א. בדיקת המבנה האנאלוגי של השיר (העברת קווין בין הביטויים המקבילים).
- ב. מעקב אחר מוטיב ה"עיניים" (סימון הביטויים הקשורים בעיניים ובראייה ואח"כ בדיקת מהלך השיר באמצעות ביטויים אלה).
8. רצוי להרחיב את היכרות התלמידים עם שני היוצרים הקלסיים בספרות הילדים שלנו.
9. ניתן להסתייע בשירים לפעילויות חוץ-ספרותיות על מנת להשליך על האקטואליה של קליטת העליה בימינו.
כמו: מהו היחס בו מתקבלים עולים כיום? (לפי הרגשה אישית, לפי תגובות הסביבה, ולפי אמצעי התקשורת).
מה יכולים ילדים (כדני, וגדולים יותר) לתרום למען קליטת עלייה?
דני היה מוכן לוותר על . . . האם גם אנחנו (אני) מוכנים לוותרים? על מה?
לשם מה?